

УДК 81 367.622

ІМЕННИКИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПОДІБНОСТІ

Тилик О.Ф.

*Запорізький юридичний інститут Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ, м. Запоріжжя, Україна*

*У статті з'ясовано лінгвальну природу афіксальних іменників зі словотвірним
значенням подібності, описано лексико-словотвірні групи імен, утворених за
схожістю функцій, способу існування, поводження, застосування, місця розміщення.*

*Ключові слова: словотвірне значення, значення подібності, метафора,
деривати, семантика*

Постановка проблеми. У процесі відображення дійсності свідомістю людини між поняттями предметності, ознаки, дії, стану встановлюється відношення подібності, яке виражається за допомогою різних засобів номінації. У дериваційних процесах беруть участь спеціалізовані афіксальні засоби, за допомогою яких передається виявлена схожість. Дериватологи звернули увагу на те, що в словотворенні іменників значення подібності мають лексеми з префіксами *на-*, *су-* (*нагорб*, *супісок*, *сугорб*) [2, с. 21], суфіксом *-оїд* (*дифтонгоїд*, *еліпсоїд*, *монголоїд*) [7, с. 90]. У підсистемі прикметників функцію схожості виконують форманти *-подібн(ий)*, *-уват(ий)*, *-аст(ий)*, *-ев(ий)*, *-ист(ий)* та інші (*лапатий*, *листовидний*, *землистий*) [2, с. 132; 3, с. 196; 6, с. 215]. До похідних одиниць із семантикою подібності відносять іменниково-дієслівні переходи *гусар – гусар-ити*, *стовп – о-стовп-ити*, *мавпа – мавп-увати* [9, с. 12]. Виникнення вторинних структур зі згаданим значенням є наслідком метафоричної мотивації, характерна особливість якої полягає в тому, що поява переносного значення слова пов'язана з його утворенням. У підсистемі імен при позначенні нових понять метафора виконує номінативно-пізнавальну функцію. При цьому діють словотвірні засоби, які виражають сему подібності без додаткової суб'єктивно-експресивної оцінки. Так, серед іменникових дериватів виявляють похідні, до структури яких увіходять полісемантичні форманти, що здатні виражати як демінутивну семантику, так і значення схожості: *лисич-к(а)* "сорт гриба", *ніж-к(а)* меблів, *илуноч-ок* серця, *нос-ик* чайника, *черевіч-ок* "росл. *Orobus vernus*, *Cypripedium Galceolus*" (пор. зменшено-пестливі *лисич-к(а)* – тварина, *ніж-к(а)*, *нос-ик* дитини тощо). Традиційно такі одиниці вважають метафоричними перенесеннями демінутивних найменувань, які виникли шляхом семантичного розвитку твірного слова на основі подібності позначуваних цим формативом предметів. У лексикографічних працях вони подаються в одній статті з іменником, що має зменшувальне (зменшувально-пестливе) значення, напр.: *Чашечка* 1. Зменш.-пестливе до *чаши*. 2. бот. Зовнішнє коло листочків підвіркової оцвітини квітки, що складається з окремих зелених чашолистків, які захищають внутрішні частини квітки. 3. анат. Надколінна кістка. 4. Шапочка на жолуді. 5. Чарунка в

Наші спостереження дають підстави стверджувати, що за кількісним співвідношенням зазначена група найменувань не є значною. Як правило, у похідних назвах відбита подібність їх способу виявлення, існування в просторі, характеру дії, впливу на людей до реальності, назва якої є твірною лексемою. Фіксуються і результати зіставлення діяльності позначуваної словом особи, її внутрішніх рис із іншими особами. Це соматичні, ботанічні та інструментальні назви, найменування напоїв, живих істот. Мотиваційно похідні співвіднесені з назвами осіб, тварин, зрідка – із частинами тіла, знаряддями праці, пристроями. В окремих найменуваннях виразно проявляється емоційне сприйняття впливу дії предмета, напр., отруйної рослини на людину (*личко вовче*), зіставлення ходи тварини й людини у зв'язку з хмільною дією напою (*ведмедик "вид хмільного напою"*).

Кількісна семантика *назв тварин* зневиразнена, вона не є суттєвою для називання. Однак добір словотворчого засобу в окремих випадках мотивується невеликими розмірами тварин та птахів. Цей лексико-словотвірний тип представлений такими структурами: **-ик:** *вівчарик* (СУМ, I, с. 551) “дрібний перелітний птах із шилоподібним дзьобом”; *свердлик* (ВТССУМ, с. 1106) “жук-шкідник листяних і хвойних порід дерев, личинки якого вигризують у деревині горизонтальні ходи”; **-к(а):** *рибалочка* (СУМ, VIII, с. 527) “рід птахів, що мають красиве оперення, довгий прямий дзьоб і живуть біля води”; *матка* (ВТССУМ, с. 514) “плідна самиця у тварин”, пор. *матка* (Сх.слов., с. 125) “самиця в сім’ї бджіл”; *совка* соснова, нічниця, сплюшка (Ліс, с. 148) “птах”; **-очк(а):** *кобилочка* (БС, с. 281) “рід птахів родини слишкових” – спів, схожий на стрекіт цвіркунів *Locustella “кобила”*; **-ок:** *вовчок* (ВТССУМ, с. 153) “комаха з ряду прямокрилих, капустянка; *Gryllotalpa vulgaris*”, “невеликий ссавець із роду гризунів, що впадає в зимову сплячку; соня” від *вовк*, очевидно, за ознакою шкідливості; *пастушок* (ЕСУМ, IV, с. 312) “плиска біла, *Motacilla alba L.*” – птахи часто трапляються поблизу худоби на пасовиськах, пор. *пастушок* (БС, с. 432) “рід птахів родини пастушкових, *Rallus*”; **-ик:** *ковалик* (ВТССУМ, с. 437) “жук, який, перевертаючись зі спинки на черевце, видає характерний тріскотливий звук”.

Найменування **фітономени** характерні для народно-розмовної мови, оскільки це діалектні назви рослин: **-инк(а):** *материнка* звичайна (Морозюк, с. 90) “*Origanum vulgare L.*”, очевидно, назва пов’язана з широким і різноманітним використанням рослини в народі; **-к(а):** *матка* (ВТССУМ, с. 514) “коноплі з жіночими квітками, що дають насіння та з яких виробляють грубе волокно”, пор. *маточка* (так само) “центральна частина квітки покритонасінних рослин, що є жіночим органом їх розмноження”; *губка* водяна (Гр, I, с. 336) “*Spondia fluvicatilis*”; *гадючка* (Б-Н, с. 92) “отруйний гриб мухомор”; **-к(о):** *личко вовче* (Смик 31) “вовчі ягоди звичайні, *Daphne mezereum L.*” від *лице* вовка, оскільки всі частини рослини дуже отруйні: 10-15 ягід уже смертельні для людини; **-чик:** *батлачик* (ЕСУМ, I, с. 151) “китник, *Alopecurus nigricans Hornem*”, “*Alopecurus Pratensis L.*”, очевидно, від *батлама* “болотяна трава” (відбулося спрощення мч-ч), назва може бути зумовлена вологістю китника; **-ій:** *деревій звичайний* (Морозюк, с. 100) “*Acyillea millefolium L.*” від *дерево* через наявність у рослині дубильних речовин; **-нік:** *деревнік* (ДолГов, с. 100) “деревій”; **-ійк(а):** *жабійка* (ЕСУМ, II, с. 183) “мухомор, *Agaricus muscarius*” від *жаба*, що зумовлено отруйністю грибів; **-ок:** *вовчок* (ВТССУМ, с. 153) “пагін, що виростає на старому стовбурі дерева, куша”, пор. *вовчок* (Шамота, с. 47) “рослина, що розвивається на коренях інших рослин, паразита, *Orobanchae L.*”, *вовчок* гіллястий (Смик, с. 32), *вовчок* (О, I, с. 38) “реп’ях,

Geratocephalus” від *вовк* за ознакою шкідливості, оскільки особливістю рослин є паразитичне існування на коренях інших рослин; *валашок* (Гр, I, с. 123) “стовбур дерева, очищений від гілок” від *валах* “кастрований баран”; *козачок* (Сх. слоб., с. 99) “невибаглива рослина, яка швидко розростається”; **-к(и):** *братки* (ЕСУМ, I, с. 249) “фіалка триколірна, *Viola fricolor L.*” від *брат*, назва зумовлена тим, що кожна квітка має різнокольорові пелюстки, й пов’язана з казкою про брата й сестру, які, не знаючи про це, одружилися, а щоб не розлучатися, перетворилися в цю квітку, пор. *сестрички* (Смик, с. 152) “т.с.”, “перестріч гайовий, *Melampyrum nemorosum L.*”; *реп’яшки* (142) “череда трироздільна, *Videns tripartita L.*” – плоди, як і *реп’яхи*, чіпляються до одягу людей, шерсті тварин; *вовчки* (О, I, с. 48) “череда, *Videns tripartitus*”, припускаємо, що назву рослини можна пояснити “паразитичним” способом розмноження.

Соматичні назви представлені поодиноким похідними: **-к(а):** *матка* (СУМ, IV, с. 651) “внутрішній статевий орган жінки та самиці тварини, у якому розвивається зародок”, пор. *матка* (ВТССУМ, с. 514) “жила”; **-ц(е):** *дихальце* (1928, Природ, с. 32) “один із мікроскопічних органів, якими входить повітря в органи дихання комах”, вірогідно, від *дихало*.

Інструментальні назви оформлені суфіксами: **-ик:** *песик* (ЕСУМ, IV, с. 359) “частина ткацького верстата” від *пес*, оскільки *песик* впирається в зубці триба й періодично затримує їх; *ведмедик* (Гр, I, с. 130) “наливне колесо в млині” від *ведмідь*, уподібнена сила тварини й пристрою; **-ок:** *бігунок* (СУМ, I, с. 175) “деталь механізму, у якому розподіляється струм високої напруги”; *вовчок* (О, I, с. 41) “термін із текстильної справи”; *садок* (Сх. слоб., с. 187) “верша, рибальська лозова снасть”; *медведокь* (усне мовл.) “наливне колесо в млині”; **-ець:** *бігунець* (Гр, I, с. 28) “деталь у паровозі”, пор. *бігунець* (1928, Техн, с. 15) “бігунцеве колесо” від *бігун*, бо деталь постійно рухається; **-к(о):** *сердечко* (СУМ, IX, с. 131) “середина, внутрішня частина якогось предмета”, “графічний стержень олівця” – спостерігаємо подібність і за місцем розташування; **-ень:** *лопатень* (1902, Вас, с. 11) “велике свердло для свердління”.

Висновки. Таким чином, обстежений матеріал свідчить, що в сучасній українській мові в підсистемі іменника функціонують словотворчі засоби для вираження значення подібності. Такі похідні є важливим складником національної мовної картини світу. Сфери вживання афіксальних похідних із семантикою схожості широкі: вони входять як до фонду загальнозживаної, так і спеціальної лексики, що зумовлено їх використанням у різних галузях професійної діяльності людей, різноманітних ділянках науки й техніки. Окремі похідні функціонують на рівні територіальних діалектів.

Лексико-словотвірна група іменників зі значенням подібності перебуває в стані розвитку. Вона постійно поповнюється новотворами, оскільки людина продовжує осмислювати навколишній світ через встановлення подібності між пізнаною реальністю та новою, відкритою, що є однією з особливостей мислення людини. Результат осмислення – поява словотворчих засобів для вираження семантики схожості, розвитку словникового складу сучасної української мови, зокрема її термінологічного фонду.

Список літератури

1. БС – Біологічний словник / За ред. К.М. Ситника, В.О. Топачевського. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. – 679с.
2. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170000 слів і словосполучень. – К.: Ірпінськ: ВТФ “Перун”, 2004. – 1440с.

3. Гідронім – Словник гідронімів України. – К.: Наук. думка, 1979. – 780с.
4. Гр – Словарь української мови: У 4т. / Збір. ред. журн. "Києв. старина". Упорядкував з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. – Т. 1-4. – К., 1907-1909.
5. ДолГов – Верхрадський І. Про говор долівський // ЗНТШ, 1900. – Т. 35-36.
6. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982-2003. – Т. 1-4.
7. Морозюк – Морозюк С. С., Протопопова В. В. Травянистые растения: – 2-е изд. доп. – К.: Рад. шк., 1986. – 155с.
8. О Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2-х част. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1. – 495с. Ч. 2. – 515с.
9. Природ – Верхрадський Івань. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народної: I-V. – Львів, 1864-1872.
10. Смик – Смик Г.К. Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв. – К.: "Українська Радянська Енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 1991. – 416с.
11. СУМ – Словник української мови. Т.1-11. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
12. Сх. слоб. – Словник українських східнословобожанських говірок / Укл. К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ: Шлях, 2002. – 234 с.
13. Техн – Російсько-український технічний словник. – К: Держтехвидав, 1961. – 648с.
14. Шамота – Шамота А.М. Назви рослин в українській мові. – К.: Наук. думка, 1985. – 165с.
15. Безпояско О.К. Суфікси статичної предикатності // Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 207 с.
16. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.
17. Валюх З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. – Кнїв – Полтава: АСМІ, 2005. – 356.
18. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної літературної мови: Підручник. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1987. – 349 с.
19. Матвіяс І.Г. Іменник // Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 32-140.
20. Плющ М.Я. Словотвір // Сучасна українська мова / За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1993. – С. 189-229.
21. Родніна Л.О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С.57-118.
22. Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. – 782 с.
23. Тараненко О.О. Дія метафори в словотворчих процесах // Мовознавство. – 1986. – №3. – С. 11-16.

Тылык О.Ф. СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ СО ЗНАЧЕНИЕМ ПОДОБИЯ

В статье определена лингвистическая природа аффиксальных существительных со значением подобия, описаны лексико-словообразовательные группы имен, образованных по сходству функций, существования, поведения, применения, места размещения.

Ключевые слова: словообразовательное значение, значение подобия, метафора, дериват, семантика

Tylyk O. NOUNS WITH THE MEANING OF SIMILARITY

The lingual nature of nouns with the meaning of similarity has been made clear; the word-building noun groups with the meaning of similarity according to their functions the way, of existence, getting on and using have been investigated and exposed

Key words: word formative meaning, meaning of sameness, derivatives, semantic

Поступила до редакції 26.03.2007 р.